

An Analytical Study of the Effects of Sultan Mahmoud's Propaganda System on Ghaznavid Historiography

Mohsen Morsalpour*

1. Abstract

The historical sources of the Ghaznavid period have been written in accordance with Sultan Mahmud Ghaznavi's approach based on putting excessive emphasis on Sabuktigin descendents. The Ghaznavid propaganda system has been based on writing historical and literary books during Sultan Mahmud's period. The most important component of Ghaznavid historiography in this system has been heroization of Sabuktigin and Sultan Mahmud. The method of Ghaznavid historians has also affected the history of pre-Sabuktigin rulers. This way, an important part of Ghaznavid history has been reduced or eliminated in favor of Sabuktigin descendents. The present research aimed to describe a part of historical events distorted by Ghaznavid historians with an attempt to criticize the historiography of the Ghaznavid period by re-reading and reviewing the sources of narrations, especially by searching through the lost parts of Beyhaghi's history, which has remained in other works, such as Majma 'al-Ansab and Nasiri classes. Through an analytical method and by using the first-hand historical sources and comparing their narrations, the current research sought to answer the question of how historians approached the Ghaznavid rulers and sultans. The research findings showed that the historiography of Ghaznavids was mainly written in favor of Sabuktigin descendents and part of the history of Ghazni rulers was removed or reduced from Alptigin until Sabuktigin period, while part of Sabuktigin rulers and their slaves was generally accompanied by putting excessive emphasis on them and highlighting their role in political developments.

2. Introduction

By recognizing the writers and rulers' purposes in creating historical books, historians' narratives will be better understood. Rulers' desires have been among the influential components on historians' approaches. In the Ghaznavid period, historians wrote their books generally under the influence of Ghaznavid sultans' desires, especially Sultan Mahmud's. Since Ghaznavid historians' narrations were repeated in later periods, not many different works were found for comparing their narrations about the Ghaznavids. It seemed that Bayhaqi's history was made with a different approach from those of other historians based on some narrations and the missing parts could force us carefully review some historical narratives about the Ghaznavids. Therefore, the author took a critical approach to reading the narrations in the historical sources according to their authors' purposeful verbal actions and by comparing the historical books and taking a list of contradictions in their narrations. Also, based on some remaining narrations probably in Bayhaqi's history, an analytical study of Ghaznavid historiography was conducted. Accordingly, the present article was written on the

---

* Associate professor. department of history. Faculty of Literature and Humanities. university of Sistan and Baluchestan. Zahedan. Iran.
(Corresponding Author) morsalpour@lihu.usb.ac.ir

basis of questions about how and why the historians in the Ghaznavid period took such an approach in favor of the rulers and sultans related to this dynasty. In response to these questions, this hypothesis was raised that the historians' approaches were generally adopted in accordance with Mahmoud Ghaznavi's propaganda system, while the relevant narrations led to putting excessive emphasis on Sabuktigin's descendents.

3. Materials and Methods

With an analytical approach and through comparison of the main historical sources and based on library studies, the present research sought to find the answer to the question of what effects Mahmoud Ghaznavi's propaganda system had on Ghaznavid historiography.

4. Discussion, results, and conclusion

The historiography of the Ghaznavid period developed on the basis of Sultan Mahmoud's propaganda system and historians served as an important part of this system. In this approach to historiography, on the one hand, Sultan Mahmoud in Iran and Ghazi in India were shown as heroes, based on Yamini history written in Arabic, while Arabic sources, such as Ibn Al-Athir, Ibn Al-Jawzi, and others were influenced by Utbi heroism, thus expanding it. On the other hand, the history of rulers before Sultan Mahmoud was written according to his desires and opinions. According to Sultan Mahmud's father, who had a small government dependent on the Samanids, a hero in Ghaznavid historiography was shown to be the savior of the Samanids and repellent of Indians. In this historiography, it was felt necessary to remove his predecessors and reduce Ghaznavid history to the history of Sabuktigin's descendents. Alostigin's actions in Ghaznavid historiography were represented only because they were related to Sabuktigin. Hence, in Ghaznavid historiography, the rulers from Sabuktigin until Alostigin periods were removed just to show that Sabuktigin was the most prominent surviving Turkish commander in Ghazni Province after Alostigin's death. Balkategin and Burytegin's names and rules were probably mentioned contrary to Sabuktigin's professionalism and merits. Many later historians attributed Sabuktigin's rule to Alostigin's death. However, Ghaznavid historians, who presented different details, and Bayhaqi, who wrote his book at the time when Ghaznavid power and their propaganda system were weakened, used narrations that might have remained in Ghazni and represented parts of the events distorted by Utbi and Gardizi.

5. Keywords:

historiography, Ghaznavid historiography, Sultan Mahmud, Yamini's history, Bayhaqi's history

References

A: Books

1. Bayhaqi, Abu'l-Fadl, (2005), *Tarikh-i Bayhaqi*, corrected by Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab publication.
2. Bosworth, Clifford Edmond, (2001), *Ghaznavi's Historiography*, in *Historiography in Iran*, Compilation and translation by Yaqoub Azhand, Tehran: Gostareh publication.
3. Bosworth, Clifford Edmond, (2005), *The Ghaznavids: 994-1040*, Translated by Hasan Anousheh, Tehran: Amir Kabir publication.
4. Dhahabi, Shams Al-Din, (1993), *Tarikh al-Islam*, research by Omar Abd Al-Salam Tadmuri, Beirut: Dar Al-Kotob Al-Arabi.

5. Estarabadi, Mohammad Qassim, (1999), *Tarikh-i Fereshteh*, corrected by Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Publications of the Association of Cultural Works and Honors.
6. Farrokhi Sistani, (2001), *Diwan Hakim Farrokhi Sistani*, corrected by Mohammad Dabirsiyaghi, Tehran: Zavvar publication.
7. Forouzani, Abu Al-Qassim, (2008), *Ghaznavids from Genesis to Collapse*, Tehran: Samt Publication.
8. Gardizi, Abd al-Ḥayy ibn Zahak, (1984), *Zayn al-akhbar*, corrected by Abd Al-Ḥayy Habibi, Tehran: Donya-e-Kitab publication.
9. Grousset, René, (2000), *L'EMPIRE DES STEPPES*, Translated by Abd Al-Hossain Meikadeh, Tehran: Scientific and cultural publications.
10. Ibn Al-Athir, Ali 'Izz al-Din, (1992), *al-Kāmil fi-Tarikh*, translated by Ha'alat and Khalili, Tehran: Elmi Publication.
11. Ibn Al-Jawzi, (1992), *al-Muntazam fi Tarikh al-Muluk wa-al-umam*, research by Mostafa Abd al-Qadir Ata, Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiya.
12. Ibn Al-Kathir, (1987), *Al-Bidaya wa'l-Nihaya*, research by Abu-Fida Ismaeel, Beirut: Dar Al-Fekr.
13. Ibn Khaldun, Abd ar- Raḥmān, (1984), *al -'Ibar*, translated by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Studies and researches Cultural Institute.
14. Jurfazqani, Abu Al-Sharaf Nasih, (1995), Translated of *Tarikh Yamini*, corrected by Jafar Sho'ar, Tehran: Scientific and cultural publication.
15. Juzjani, Minhaj-i Siraj, (1984), *Tabaqat-i Nasiri*, corrected by Abd Al-Ḥayy Habibi, Tehran: Donya-e-Kitab publication.
16. Khwandamir, Ghiyās ad-Dīn, (2001), *Habib al-Siyar*, Tehran: Khayyam publication.
17. Mir Bagheri Fard, Ali Asghar and Others, (2010), *History of Iranian Literature*, Tehran: Samt publication.
18. Mojmal al-Tawarikh wa al-Qasas, (2000), corrected by malik Al-Shoara Bahar, Tehran: Khawar Printing office.
19. Mustawfi, Hamdallah, (1985), *Tarikh-i guzida*, corrected by Abd Al-Hussain Navaee, Tehran: Amir Kabir publication.
20. Narshakhi, Abu Bakr, (1984), *Tarikh- i Bukhara*, translated by Qubavi summary by Mohammad Ibn Zofr, corrected by Modarres Razavi, Tehran: Toos publication.
21. Nasir Khosrow, (1956), *Diwan*, corrected by Nasr Allah Taqavi, Tehran: Amir Kabir publication.
22. Nizam Al- Mulk, (2005), *Siyāsat- Nāma*, corrected by Jafar Sho'ar, Tehran: Pocket Books Company .
23. Onṣor alMa'āli, (1966), *Qābus nameh*, corrected by Gholam Hossain Yusefi, Tehran: Company of Book translation and publishing.
24. Onori Balkhi, (1984), *Poetry Diwan*, corrected by Mohammad Dabirsiyaghi, Tehran: Sanae Library.
25. Rashid al-Din Faḍlullāh Hamadani, (2007), *Jami' al-tawarikh (History of Ismailis, Bowayhids and Ghaznavids)*, corrected by Mohammad Roshan, Tehran: Miras-e-Maktoob publication.
26. Shabānkārah'ī, Muhammad ibn Ali, (2002), *Majma Al- Ansab*, corrected by Mir Hashim Mohaddeth, Tehran: Amir Kabir publication.
27. Tabari, Mohammad Inb Jarir, (1984), *Tarikh-e Tabari*, Translated by Abu Al-Qassim Payandeh, Tehran: Asatir publication.

28. Tatavi, Ahmad and Asef Khan Qazvini, (2003), *Tarikh-i-Alfi*, corrected by Gholamreza Tabatabaei Majd, Tehran: Scientific and cultural publication.
29. Tetley.G. E, (2009), *The Ghaznavid and Seljuq Turks*, London and New York: Routledge.

B: Articles

30. Forouzani, Abu Al-Qassim, (2013), "Attacks on Rome in the Conquering Imaginations of Sultan Mahmud Ghaznavi", *Historical Studies of Iran and Islam*, No. 12, pp. 107-126.
31. Hassan Zadeh, Ismail, (2009), "Insights and Methods in Utbi Historiography", *Quarterly Journal of Historiography and Historiography*, No. 3, pp. 59-92.
32. Khal'atbari, Allahyar and Naseri Rad, Mostafa, (2003), "The political nature of the presence of poets in the court of Ghaznavids", *Journal of Cognition*, No. 38, pp. 63-86.
33. Morsalpour, Mohsen, (2017), "Analytical study Ghaznavids attack to India: from Aloptegin to Seboktegin", *Journal of Subcontinental research*, No 29, pp 147-163.
34. Sheida, Shahrzad and Kia, Hossein, (2011), "Mahmoud Ghaznavi's image from history to literature", *Quarterly Journal of Persian Poetry and Prose*, No. 13, pp. 337-356.
35. Soltanieh, Forough, (2014), "Reflection of the history of the Ghaznavid era in Farrokhi's *Diwan*", *Old Persian Literature*, fifth year, No. 1, pp. 111-138.
36. Zarrin Kemar, Reza and others, (2015), "Dissolution of the identity of the panegyrist in praised: a study based on the poems of Farrokhi in the Ghaznavid system", *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*, No. 38, pp. 129-152.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم
شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۵۴ - ۴۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۰/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۴
Doi: [10.22108/JHR.2021.127029.2142](https://doi.org/10.22108/JHR.2021.127029.2142)

بررسی تحلیلی تأثیر دستگاه تبلیغاتی سلطان محمود بر تاریخ‌نگاری غزنویان

محسن مرسلپور*

چکیده

منابع تاریخی دوره غزنویان، منطبق با رویکرد سلطان محمود غزنوی، مبنی بر بزرگ‌شماری آل سبکتگین نگارش یافته اند. دستگاه تبلیغاتی غزنویان بر پایه نگارش آثار تاریخی و ادبی، از دوره سلطان محمود پدید آمد. قهرمان‌سازی از سبکتگین و محمود، مهم‌ترین مؤلفه تاریخ‌نگاری غزنویان در این دستگاه تبلیغاتی بود. روش مورخان غزنوی بر تاریخ اسلاف آل سبکتگین نیز تأثیر گذاشت؛ به همین علت، بخش مهمی از تاریخ غزنویان به نفع بزرگ‌شماری خاندان سبکتگین، کوچک‌شماری شد یا در کل حذف شد.

پژوهش پیش رو با هدف ترسیم بخشی از تحریف وقایع توسط مورخان غزنوی نوشته شده است؛ پس تلاش شده است با خوانش مجدد و بازنگری در روایت‌های منابع، به‌ویژه واکاوی بخش‌های از میان‌رفته تاریخ بیهقی که در سایر آثار، از جمله مجمع‌الانساب و طبقات ناصری، باقی مانده است، تاریخ‌نگاری دوره غزنویان نقد شود.

مقاله حاضر با روش تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع دست اول تاریخی و هم‌سنجی روایت‌های آنها، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که رویکرد مورخان به امرا و سلاطین غزنوی چگونه بود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تاریخ‌نگاری غزنویان به طور عمده به طرفداری از آل سبکتگین تحریر یافته و بخشی از تاریخ فرمانروایان غزنه، در فاصله آلتگین تا سبکتگین، حذف شده یا دچار کوچک‌شماری شده است؛ اما بخش مربوط به آل سبکتگین و مخدومان آنها، به طور معمول با بزرگ‌نمایی و برجسته‌کردن نقش آنها در تحولات سیاسی توأم است.

واژه‌های کلیدی: غزنویان، تاریخ‌نگاری غزنویان، سلطان محمود، تاریخ یمینی، تاریخ بیهقی.

*دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم و انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسؤول)

morsalpour@lihu.usb.ac.ir

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

تبیین مقصود نویسندگان و فرمانروایان از خلق هر اثر تاریخی، به شناخت بهتر روایت‌های مورخان خواهد انجامید. تمایلات فرمانروایان یکی از مؤلفه‌های اثرگذار بر رویکرد تاریخ‌نگاران بود. در دوره غزنویان نیز مورخان به طور معمول، با تأثیر پذیری از تمایلات سلاطین غزنوی، به‌ویژه سلطان محمود، به تحریر کتاب‌های خود اقدام کردند. روایت‌های این مورخان در تاریخ‌های آینده نیز انعکاس یافت؛ بنابراین برای هم‌سنجی روایت‌های مورخان در باره فرمانروایان غزنوی، آثار متفاوت چندانی وجود ندارد. به نظر می‌رسد در برخی از روایت‌ها، تاریخ‌بیهقی در مقایسه با سایر آثار تاریخی دوره غزنوی رویکرد متفاوتی داشته است؛ چنانکه بخش‌های از میان رفته آن، این ظرفیت را داشت که باعث بازنگری در برخی روایت‌های تاریخی این دوره شود.

در مقاله حاضر، نویسنده با رویکرد انتقادی، روایت‌های منابع تاریخی را با توجه به کنش‌گفتاری مقصود ساز نویسندگان آنها بازخوانی کرده است؛ همچنین با هم‌سنجی کتاب‌های تاریخی و بهره‌گیری از تناقض‌ها در روایت‌های آنها و نیز بر پایه برخی روایت‌های بازمانده‌ای که گمان می‌رود از تاریخ‌بیهقی باشد، تاریخ‌نگاری غزنویان را بررسی تحلیلی کرده است. بر این اساس، مقاله بر محور پرسش‌های چگونگی و چرایی رویکرد مورخان دوره غزنوی در برابر امرا و سلاطین آن سلسله تکوین یافته است. در پاسخ به این پرسش‌ها، این فرضیه مطرح شده که رویکرد مورخان به طور معمول، منطبق با دستگاه تبلیغاتی محمود غزنوی اتخاذ شده و روایت‌های آنها به بزرگ‌شماری آل سبکتگین انجامیده است.

پژوه‌شگرهای معاصر به نقد روایت‌های مورخان

و حذف برخی از بخش‌های تاریخ‌غزنویان توجه چندانی نکرده‌اند؛ اما در برخی پژوهش‌ها، تاریخ‌نگاری غزنویان و دستگاه تبلیغاتی سلطان محمود بررسی شده است؛ برای نمونه با سورت (۱۳۸۴)، در برخی مواضع، به صورت کلی نقدهایی به تاریخ‌یمینی وارد کرده است؛ کیا و شیدا (۱۳۹۰) در مقاله‌ای، سیمای محمود غزنوی را در منابع تاریخی و ادبی مقایسه کرده‌اند که این مقاله رویکرد ادبی دارد؛ تیتلی (۲۰۰۹) نیز عملکرد و اشعار شعرا را در دربار غزنویان واکاوی کرده است؛ خلعتبری و ناصری‌راد (۱۳۸۲) ماهیت سیاسی شاعران در دربار غزنویان و نقش آنها در دستگاه تبلیغاتی محمود را بررسی کرده‌اند. درباره برخی مورخان و شاعران دوره غزنویان و روش تاریخ‌نگاری و ادبی آنها نیز مقاله‌هایی وجود دارد؛ اما بیشتر این مقاله‌ها به وجوه مختلف تاریخ‌نگاری و ادبی بیهقی اختصاص دارند و با موضوع مقاله حاضر ارتباط چندانی ندارند. درباره بررسی سایر مورخان و شعرا که رویکردی نزدیک مقاله حاضر دارند، باید به مقاله «بینش و روش در تاریخ‌نگاری عتبی» از حسن زاده (۱۳۸۸) و مقاله‌های سلطانی (۱۳۹۳) و زرین‌کمر و دیگران (۱۳۹۴) درباره فرخی اشاره کرد.

نسب‌سازی منابع تاریخی برای سبکتگین

در قرون نخستین اسلامی، انگاره‌ای باستانی وجود داشت که نژاد یا تبار را از بایستگی‌های حکومت می‌دانست. طبری نیز ذکر کرده است ایرانیان بر این امر باور داشتند و فرمانروایان فاقد نسب شاهی را غاصب حکومت می‌دانستند (طبری، ۱۳۶۳: ۲۸۸/۱). پیوند نسبی با شاهان ایران باستان از عوامل مهم مشروعیت‌سازی در قرون نخستین اسلامی بود که حکومت‌های ایرانی همچون طاهریان، صفاریان، سامانیان، آل‌زیار و آل‌بویه بر آن اتمام می‌ورزیدند.

کتابی با نام «تاریخ اغوز پسر ذیب یاقوی» ذکر نموده است. به نقل او، اجداد سبکتگین همگی پادشاه بوده اند. رشیدالدین، اغم بن یاقوی را پسر سامان یاقوی معرفی کرده و نوشته او از اجداد سامانیان بوده است و اعراب به او سامان خدا می‌گفتند (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۸۶: ۷).

منهاج سراج به کتاب تاریخ مجدول دسترسی داشته و نسب‌نامه را از آن اقتباس کرده است؛ اما رشیدالدین منابع متفاوتی داشته است. او در تدوین جامع‌التواریخ از منابع ترکی و مغولی سود جست است. به احتمال این منبع یا منابع ترک، روایت‌هایی شفاهی بوده است که غزنویان در ماوراءالنهر رواج داده و بعدها مضبوط شده و با گذشت زمان، در کانون توجه رشیدالدین قرار گرفته‌اند.

آپتگین در روایت‌های منابع غزنوی

درباره شخصیت و اقدامات آپتگین نیز، مانند بسیاری دیگر از بنیان‌گذاران حکومت‌ها، در منابع تاریخی عراق وجود دارد. منابع غزنوی در تحولات سیاسی دربار سامانیان و حتی در تعیین جانشین امیر سامانی، برای آپتگین نقشی تعیین‌کننده قائل شده‌اند. آپتگین سپه‌سالار لشکر سامانیان بود و در خراسان اقامت داشت. روایت شده که بلعمی، وزیر سامانیان، در تعیین جانشین امیر عبدالملک بن نوح از آپتگین نظر خواست. آپتگین خواستار به تخت نشستن فرزند عبدالملک بود؛ اما درباریان پیش از رسیدن نامه آپتگین، منصور، برادر امیر متوفی، را به تخت نشانده‌اند. منصور بن نوح به علت نظر آپتگین درباره جانشینی عبدالملک، آپتگین را از سپه‌سالاری خلع کرد و همین موضوع، علت شورش آپتگین شمرده شده است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۵۵).

به نظر می‌رسد منابع غزنوی درباره نقش آپتگین

سلاطین غزنوی به علت داشتن نسب و تبار ترک، با حکومت‌های مذکور تفاوت داشتند؛ اما گویا ایشان نسب ترک خود را نافی پیوند به شاهان ایران باستان نمی‌دانستند. تاریخ‌نگارهای غزنوی نیز به تبع ولی‌نعمتان خود، کوشیدند نسب سبکتگین را به شاهان ایران باستان برسانند و از این راه، او را از حکام سلف خود متمایز کنند.

در پندنامه‌ای منسوب به سبکتگین که در مجمع‌الانساب محفوظ مانده، ادعا شده است سبکتگین از بازماندگان یزدگرد سوم است (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۸/۲). بنابر این روایت، یزدگرد سوم در گریز از برابر اعراب به شمال شرقی ایران و سپس به ماوراءالنهر گریخت و در آنجا صاحب فرزندان شد؛ پس سبکتگین از جمله احفاد بازماندگان یزدگرد بود که به علت اختلاط با ترکان، او را ترک می‌دانستند. پندنامه که به احتمال بسیار در دوره حکومت سلطان محمود تدوین شده، اجداد سبکتگین را ذکر نکرده است؛ اما در منابع تاریخی، دو نسب‌نامه بر ساخته همراه با نام اجداد از سبکتگین باز مانده است.

منهاج سراج جوزجانی به نقل از کتابی با نام تاریخ مجدول، نسب سبکتگین را به این ترتیب تا یزدگرد سوم رسانده است: «سبکتگین (بن جوق) قرابجکم بن ارسلان بن قراملت بن قرایغمان بن فیروز بن یزدگرد» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۶/۱). نسب‌نامه ذکر شده در طبقات ناصری، ناشیانه به نظر می‌رسد؛ زیرا در حالی که میان یزدگرد و سبکتگین بیش از سیصد سال فاصله بود، تنها پنج نام را ذکر کرده است.

نسب‌نامه دیگر در جامع‌التواریخ نقل شده که نسب سبکتگین را با سامانیان نیز پیوند زده است. به روایت رشیدالدین، نسب سبکتگین چنین بود: «سبکتگین بن سرنگ بن اغم یاغوی» (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۶: ۶). رشیدالدین اشاره کرده مطالب خود را به نقل از

در تعیین جانشین امیر متوفای سامانی اغراق کرده باشند. در دوره‌های پیشین حکومت سامانیان، سپهسالاران مستقر در خراسان در تعیین جانشین امیر سامانی نقش اصلی نداشتند. آلپتگین در دربار، دشمنان فراوانی داشت که پیش‌تر نیز باعث دور شدن او از بخارا بودند. به احتمال زیاد، برکناری او به توطئه‌های درباری مربوط بود که در این دوره، در دربار سامانیان به شدت رواج داشت. گزارش‌های بعدی نیز نشان می‌دهد در ترمیم‌نشدن روابط آلپتگین با امیر سامانی، دسیسه‌های درباری نقش مهمی داشت.

در باره پیروزی‌های آلپتگین در نبرد با سپاه سامانیان نیز اغراق شده است. براساس گزارش مورخان غزنوی، امیر منصور بن نوح سپاهی به جنگ با آلپتگین گسیل کرد که سردار ترک این سپاه را درهم کوبید. این روایت در صورتی بیان شده است که به نقل شبانکاره‌ای، سپاه سامانیان هجده هزار نفر و لشکر آلپتگین دوهزار و دویست نفر بوده‌اند (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۹/۲ و ۳۰).

آلپتگین پس از این نبرد به بلخ رفت و آنجا را تصرف کرد. امیر سامانی سپاهی به بلخ فرستاد. منابع غزنوی نوشته‌اند آلپتگین در بلخ نیز سپاه سامانی را شکست داد؛ اما به نقل از تاریخ بخارا، آمدن سپاه سامانی باعث شد آلپتگین به خلم بگریزد (نر شخی، ۱۳۶۳: ۱۳۵). بنا به روایت‌های منابع غزنوی، آلپتگین در خلم دوباره لشکر سامانی را هزیمت داد و پس از آن، بامیان و کابل را تصرف کرد و سپس به سوی غزنه رفت.

با وجود آنچه برخی منابع همچون زین‌الآخبار (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۵۶) و مجمع‌الانساب (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۰/۲) مدعی شده‌اند، نبردهای آلپتگین در برابر سپاه سامانی با کامیابی چندانی توأم نبوده است (مرسلپور، ۱۳۹۵: ۱۵۰). در واقع، برخلاف نظر این

مورخان، آلپتگین که سپاهیان اندکی داشت، در نبرد با سپاه سامانی هزیمت یافت و از شهری به شهر دیگر می‌گریخت. او فرصت نیافت هیچ شهری را نگه دارد و اگر این نبردها پیروزمندانانه بود، برای گریز او و رفتن به غزنه علتی وجود نداشت. آلپتگین ادعا می‌کرد قصد دارد به غزنه رود و با کفار جهاد کند (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۹/۲). به نظر نمی‌رسد این ادعا صحیح باشد و در واقع، ناکامی آلپتگین در تحکیم موقعیت خود در شهرهایی همچون بلخ، خلم، بامیان و کابل باعث شد او به غزنه رود. اگر از ابتدا قصد او عزیمت به غزنه بود، رفتن به دیگر شهرها و تصرف آنها وجهی نداشت.

نکته دیگر درباره پیکارهای آلپتگین با سامانیان این است که منابع غزنوی مدعی شده‌اند همه سپاهیان زیر فرمان سپهسالار ترک، او را در شورش علیه سامانیان همراهی کردند؛ اما برخلاف نظر این مورخان، تمامی سپاه خراسان در شورش علیه سامانیان با آلپتگین یکدل نبوده‌اند. تعداد سپاهیان او که هنگام شورش تنها دوهزار و دویست نفر بوده‌اند، نشان می‌دهد بخش اعظم سپاه خراسان از او جدا شده بودند و آلپتگین با اندک افراد بازمانده، به شورش اقدام نمود. گردیزی نیز اشاره کرده است امیر سامانی نامه‌هایی برای سرهنگ‌های آلپتگین نوشت و «چون آلپتگین چنان دید آتش اندر لشکرگاه زد» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۵۶). این مطلب نشان می‌دهد بخشی از سپاه علیه او شورش کرده است. این اتفاق میان نبردهای بلخ و خلم رخ داده است و به نظر می‌رسد در این زمان، در سپاه آلپتگین نقصان فاحشی روی داده بود. در حالی که در نبرد بلخ، تعداد سپاهیان آلپتگین هزار و پانصد ایرانی و هفتصد ترک دانسته شده است (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۹/۲ و ۳۰)، در نبرد خلم تنها هفتصد غلام ترک با او باقی مانده بودند (گردیزی،

۱۳۶۳: ۳۵۶). این مسئله نشان می‌دهد سپاهیان غیر ترک از او جدا شده بودند.

آلتگین حتی با ورود به غزنه نیز از سلطه سامانیان رهایی نیافت. باسورث می‌نویسد بنابر گزارش جوزجانی، آلتگین با دریافت منشور از منصور بن نوح، موقعیت خود را در غزنه سامان داد (باسورث، ۱۳۸۴: ۳۶) که این ادعا با روایت‌های جوزجانی تأیید نمی‌شود؛ اما به نظر می‌رسد آلتگین به طور غیرمستقیم سلطه سامانیان را پذیرفته است. از او دو سکه باقی مانده که در پروان ضرب کرده است و «اجازه او از سامانیان در ضرب سکه به نحوی غیرمستقیم بیان گردیده است» (باسورث، ۱۳۸۴: ۳۶). به این ترتیب به احتمال، سامانیان خرسند بودند از اینکه در دوردست که پیش‌تر بر آن سلطه‌ای نداشتند، یکی از عمال یاغی آنها، حتی به صورت غیرمستقیم، تسلط آنها را به رسمیت بشناسد؛ پس به همین علت با او مدارا کردند.

حذف یا کوچک شماری برخی فرمانروایان غزنه در تاریخ‌نگاری غزنویان

اطلاعات منابع غزنوی درباره حکام غزنه، از مرگ آلتگین تا سبکتگین، بسیار اندک است. به نظر می‌رسد مورخان غزنوی به عمد، برای بزرگ‌شماری سبکتگین و پیوندزدن او با مخدومش، به حذف حکام پیش از او اقدام کرده‌اند. این حذف کردن به حدی شدید بود که بسیاری از آثاری که از منابع غزنویان متأثر بودند، از حکام میان آلتگین و سبکتگین نامی نیاورده‌اند؛ اما به احتمال بسیار، به لطف بیهقی و تناقضی که در برخی منابع دیگر وجود دارد، بازسازی بخشی از تاریخ این دوره امکان‌پذیر است.

عتبی که نخستین مورخ دربار غزنوی بوده و بعدها منبع بسیاری از تاریخ‌نویسندگان فارسی و عربی بوده،

در این دوره تنها از اسحاق، فرزند آلتگین، نام برده است (جرفاذقانی، ۱۳۷۴: ۲۰). به نظر می‌رسد تاریخ‌یمنی منبع تاریخ فرشته بوده که او نیز از حکومت اسحاق، فرزند آلتگین، یاد کرده است (استرآبادی، ۱۳۷۸: ۶۰/۱). با توجه به اینکه تاریخ‌یمنی به زبان عربی نوشته شده است، به نظر می‌رسد مهم‌ترین منبع مورخان عرب‌زبان بوده است و به همین علت، رویکرد آنها مطابق با عتبی است.

گردیزی، مورخ دربار عبدالرشید غزنوی، کتاب خود را به فارسی نگاشته و در این کتاب، حتی نام اسحاق را از قلم انداخته و نوشته است پس از مرگ آلتگین، سبکتگین به حکومت غزنه رسید (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۶۹). بسیاری از منابع فارسی قرون بعد، از گردیزی تأثیر پذیرفته‌اند. حمدالله مستوفی حکومت آلتگین را شانزده سال نوشته و اشاره کرده است پس از او، سبکتگین حکومت را به دست گرفت (مستوفی، ۱۳۶۴: ۲۹۰). نویسندگان تاریخ الفی مدعی‌اند پس از مرگ آلتگین، تمامی سران سپاه اتفاق کردند و سبکتگین را به فرمانروایی انتخاب کردند (تتوی، ۱۳۸۲: ۱۹۲۵/۳). خواندمیر نیز نوشته است آلتگین تا سال ۳۶۶ق/۹۷۷م حکومت کرد و پس از او، سبکتگین به تخت نشست (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۶۳/۲).

روایت‌های منابع مذکور نشان می‌دهد از گردیزی بهره برده‌اند. به احتمال بسیار، بیهقی تنها مورخ دوره غزنویان بوده که به حکام میان آلتگین و سبکتگین توجه کرده است. این مسئله با رویکرد بیهقی در تاریخ‌نگاری تطبیق می‌کند که بر ذکر جزئیات و حفظ امانت‌داری مبتنی بود. نکته دیگر اینکه زمانی که بیهقی کتاب خود را می‌نوشته است، هم حکومت غزنویان و هم دستگاه تبلیغاتی ایشان تضعیف شده بود. به نظر می‌رسد درباره حکام میان آلتگین تا سبکتگین، در زمان عتبی و

گردیزی نیز روایت‌هایی موجود بوده است و آنها به عمد، از ذکر این روایت‌ها خودداری کرده‌اند.

از منابع بعدی، مجمع‌الانساب بیش از دیگران به این برهه تاریخی توجه کرده است. او اطلاعاتی به دست می‌دهد که در آثار دیگر یافت نمی‌شود. او از منابع خود، نامی نبرده است؛ اما به احتمال، منبع او بیهقی بوده است. باسورث نیز احتمال می‌دهد شبانکاره‌ای اطلاعات خود را از بخش‌های از میان‌رفته بیهقی یا برخی منابع دیگر گرفته که منبع آنها بیهقی بوده است (باسورث، ۱۳۸۴: ۹). به احتمال بسیار، تاریخ مجدول از مورخی به نام عمادی اثر دیگری است که منبع آن بیهقی بوده است. در مجمل‌التواریخ، از عمادی با پسوند غزنوی یاد شده که نشان می‌دهد در آن شهر نشو و نما یافته است و به احتمال، با سلاطین اخیر غزنوی در ارتباط بوده است. او در اواخر قرن پنجم یا اوایل قرن ششم قمری/یازدهم میلادی کتاب خود را نوشته و مقارن تحریر مجمل‌التواریخ، یعنی سال ۵۲۰ق/۱۱۲۷م، هنوز زنده بوده است (مجممل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۴۰۵). تاریخ مجدول مرجع مهم طبقات ناصری در باره غزنویان نیز بوده است. جوزجانی به حکام میان آلپتگین و سبکتگین اشاره کرده است. او ذکر کرده روایت‌های خود درباره غزنویان را از بیهقی و تاریخ مجدول گرفته است (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۵ و ۲۲۶).

با توجه به اینکه مورخان مهم دوره غزنوی، یعنی گردیزی و یمینی، از حکام میان آلپتگین و سبکتگین نامی نیاورده‌اند، تنها احتمال این است که ابوالفضل بیهقی در بخش‌های از میان‌رفته کتاب خود از آنها یاد کرده؛ اما با توجه به اینکه بیهقی بیش از صدسال از این دوره فاصله داشته، به احتمال از برخی روایت‌های غیر دقیق استفاده کرده که در آن دوره وجود داشته به احتمال بسیار، عمادی نویسنده تاریخ مجدول که تنها

چند دهه با بیهقی فاصله داشته نیز از او بهره گرفته است و جوزجانی و شبانکاره‌ای در تدوین تاریخ غزنویان، از این دو کتاب بهره برده‌اند.

مجممل‌التواریخ با توجه به اینکه اشاره کرده تاریخ بیهقی و تاریخ یمینی را دیده و عمادی را نیز می‌شناخته و او را معتبر می‌دانسته (مجممل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۴۰۵) این امکان را داشته است که درباره فرمانروایان میان آلپتگین و سبکتگین اطلاعات بسنده‌ای ارائه کند؛ اما متأسفانه او بخش غزنویان را بسیار مختصر ذکر کرده و علاوه بر ذکر نکردن فرمانروایان پیش از سبکتگین، تفصیل مطالب را به منابع غزنوی ارجاع داده است.

بازسازی تاریخ حکومت فرمانروایان غزنه پس از آلپتگین تا به قدرت رسیدن سبکتگین، به سختی امکان‌پذیر است. حتی در مطالبی که ذکر شده، ناهمسانی وجود دارد. بر پایه روایت‌های بازمانده، پس از آلپتگین فرزندش اسحاق به حکومت رسید. او در برابر یورش لویک‌ها یا کودتای فرماندهان ترک، به حکومت سامانی التجا برد و مطیع آنها شد. امیر سامانی سپاهی به کمک او فرستاد و اسحاق با مدد این لشکر، موفق شد دوباره در غزنه استقرار یابد. بسیاری از منابع به اسحاق اشاره نکرده‌اند؛ اما یمینی، جوزجانی، شبانکاره‌ای و تاریخ فرشته باعث شده‌اند نام او ماندگار شود. از اسحاق اقدامات بیشتری ذکر نشده و گویا مدت اندکی پس از استقرار مجدد در غزنه، از دنیا رفته یا کنار گذاشته شده است.

پس از او بلکاتگین، به احتمال در حدود سال ۳۵۵ق/۹۶۶م، به حکومت رسید. به نقل شبانکاره‌ای، بلکاتگین میان ترکان مردی معتبر و نزدیک‌ترین شخص به آلپتگین و نایب او بوده (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۲/۲). جوزجانی نیز معتقد است بلکاتگین مهم‌ترین فرمانده ترک بوده و «مردی عادل و متقی بود از مبارزان جهان»

(جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱).

براند. روایت‌های بازمانده، مهم‌ترین نقش در این جنگ را به سبکتگین داده‌اند. برای اینکه نقش سبکتگین در نبرد با هندوان برجسته‌تر شود و کنار گذاشتن بوری‌تگین توجیه شود، بوری‌تگین را عیاش و بی‌کفایت جلوه داده‌اند. شبانکاره‌ای روایت نموده که بوری‌تگین پس از رسیدن به حکومت، «سر در شراب نهاد» (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۲/۲). جوزجانی نیز نوشته است بوری «عظیم مفسد بود» (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۷۷/۱).

زمانی که بوری به حکومت رسید، مهم‌ترین فرمانده ترک غزنه بود. علت انتخاب او به احتمال زیاد، سن و دلاوری در جنگ‌های گذشته بود که برای ترک‌ها از اصلی‌ترین معیارها بود. بنابراین بعید است به فاصله اندکی پس از قدرت گرفتن، به شراب‌خواری نشسته و اموری همچون جنگ را نادیده گرفته باشد. گمان صحیح‌تر این است که بوری، سبکتگین را به جنگ با هندوان فرستاده باشد و سبکتگین پس از شکست دادن لشکر هندی، با سپاهی که سپهسالارش بوده، علیه بوری کودتا کرده و او را خلع نموده است. سبکتگین سپس روایت‌های مربوط به بی‌کفایتی بوری را رواج داده و بعدها بیهقی نیز آن را مضبوط کرده است و عمادی و جوزجانی و شبانکاره‌ای نیز آن را ترویج کرده‌اند.

چنین وانمود شد که سپاهیان ترک در خدمت کردن به سبکتگین، همدل شدند و از او خواستند حکومت را از بوری بگیرد اما به احتمال زیاد، این داستان بر ساخته سبکتگین و محمود بوده و بعدها مورخان آن را مکتوب کرده‌اند. بوری‌تگین حتی پس از اینکه سبکتگین حکومت را در قبضه خود داشت، علیه او شورید و با طغان، حاکم بست، متحد شد تا حکومت غزنه را دوباره تصاحب کند (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۶/۲). براساس شواهد، بوری باید حمایت بخشی از سپاهیان ترک غزنه را می‌داشت که به اتحاد با طغان اقدام کند و این مسئله نشان می‌دهد همه

ادعا شده که بلکاتگین از سامانیان منسور حکومت خواست؛ اما امیر بخارا از دادن عهد و لوای حکومت ابا نمود و سپاهی برای سرکوبی او گسیل کرد. بلکاتگین سپاه ارسالی امیر سامانی را هزیمت داد. شبانکاره‌ای این شکست را نقطه پایانی بر نفوذ سامانیان بر غزنه دانسته است (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۲/۲)؛ اما سکه‌های باقی‌مانده از بلکاتگین، مدعی شبانکاره‌ای را تأیید نمی‌کنند و در آنها نام امیر منصور سامانی دیده می‌شود (باسورث، ۱۳۸۴: ۳۷) که نشان می‌دهد بلکاتگین مطیع سامانیان بوده و به نام آنها بر غزنه فرمان می‌رانده است. بلکاتگین در هفت یا ده سال، قدرت خود را در غزنه تحکیم کرد و حتی اقتدار خود را در بلاد مجاور بسط داد و موفق شد ولایت گردیز را تصرف کند (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱).

پس از مرگ بلکاتگین، یکی دیگر از امرای ترک، به نام بوری‌تگین، فرمانروای غزنه شد. او نیز مطیع سامانیان بود؛ زیرا نشان‌های اداری ایرانی مانند کلاه و قبا و کمر داشت که بعدها مشخصه والیان عصر غزنوی شد (باسورث، ۱۳۸۴: ۳۷). متأسفانه سکه‌ای از این فرمانروا باقی نمانده که تأییدکننده ادعای باسورث باشد؛ اما با توجه به اینکه پیش از بوری و حتی در دوره سبکتگین، غزنویان خود را تابع بخارا می‌دانستند، به احتمال بسیار، ادعای او صحیح است. شبانکاره‌ای که نوشته بوری‌تگین «مهرتر ترکان» بود، در راستای توجیه انتخاب او و گزینش نشدن سبکتگین، مدعی شده است هنگام انتخاب بوری، سبکتگین در غزنه نبود (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۲/۲)؛ اما احتمالی که بیشتر مقرون به صحت است، اعتبار بیشتر بوری میان سپاهیان است که باعث انتخاب او شد.

پس از انتخاب بوری، غزنه با حمله هندوان مواجه شد و او موفق شد سپاه هندی را شکست دهد و از غزنه

سپاهیان ترک با برکناری او موافق نبوده‌اند.

سیمای سبکتگین در منابع تاریخی دوره غزنوی

در تاریخ‌نگاری غزنویان، سبکتگین نقش برجسته‌ای دارد و بنیان‌گذار اصلی حکومت غزنوی شمرده می‌شود. مورخان غزنوی نقش او را به اندازه‌ای مهم تلقی کرده که پژوهشگرها از آن متأثر شده‌اند؛ به طوری که فروزانی او را مؤسس واقعی حکومت غزنوی دانسته است (فروزانی، ۱۳۸۷: ۷۶). این شخصیت‌پردازی در دوره محمود و با مدد نوشته شدن تاریخ یمینی صورت پذیرفت.

سبکتگین برده‌ای بود که آلتگین او را خرید و تعلیم داد. منابع، سبکتگین را از ابتدا باکفایت و بادرایت بسیار نشان داده‌اند. روایت‌هایی مبتنی بر ترقی سبکتگین نزد آلتگین وجود دارد. نظام‌الملک از پیشرفت سریع سبکتگین در خدمت آلتگین و اینکه تنها پس از سه روز منصبی به او عطا شده، ذکری به میان آورده و از کاردانی و هوش او تمجید کرده است. او مدعی شده سبکتگین در هجده‌سالگی دویست غلام و اندکی پس از آن سیصد غلام زیر فرماندهی خود داشت (نظام‌الملک، ۱۳۸۴: ۱۲۸ تا ۱۳۰). اما شبانکاره‌ای اشاره کرده است سبکتگین در ابتدای کار، فرمانده گروهی نُه نفره از غلامان شد و تنها در دوره حکومت آلتگین بر غزنه بود که فرمانده گروهی دویست نفره شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۱/۲ و ۳۹). نظام‌الملک از کارگزاران سابق غزنویان بود و به احتمال، از روایت‌های ترویج‌شده آنها تأثیر پذیرفته بود؛ وگرنه تنها در دوره پس از مرگ آلتگین، سبکتگین به شخص تأثیرگذاری تبدیل شد؛ اما حتی در آن زمان نیز، هرگز در قامت مبرزترین فرماندهان نبود که لیاقت جانشینی داشته باشد و تنها با دسیسه و شورش موفق شد به حکومت دست یابد. حتی باسورث که از نقش مهم سبکتگین در جنگ

آلتگین با سامانیان نوشته، ادعای نظام‌الملک را در ترقی سریع سبکتگین نپذیرفته و نوشته است به احتمال زیاد، سبکتگین تا زمان استقرار آلتگین و پسرش در غزنه امتیازی کسب نکرده بود (با سورت، ۱۳۸۴: ۳۹).

برخلاف نظر نظام‌الملک، بیهقی در روایتی منسوب به سبکتگین، بیان کرده که با وجود روزها سرگردانی و در معرض فروش گذاشته شدن، کسی او را نمی‌خريد و لقب «سبکتگین دراز» به او داده بودند. سبکتگین از اینکه بردگان دیگر را خریداری می‌کردند و او مشتری نداشت، ناراحت و نگران بود تا اینکه در نهایت، آلتگین او را خرید (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۹/۱). بنابراین برخلاف نظر نظام‌الملک و یمینی، سبکتگین «مخصوص بقیض الهی، آراسته به آیین سلطنت و پادشاهی» (جرفادقانی، ۱۳۷۴: ۱۹) نبوده و مدارج ترقی را بسیار کندتر از آنچه نظام الملک نوشته، سپری کرده است.

به نظر می‌رسد بخش مهمی از این روایت‌ها به این علت است که سبکتگین پس از قدرت‌گیری، در باب ترقی خود، روایت‌هایی ساخت که در دوره محمود ثبت شد. سبکتگین که برای کسب مشروعیت و پیوند یافتن با آلتگین با دختر او ازدواج کرد و خود را سپهسالار مخدومش خواند (استرآبادی، ۱۳۷۸: ۶۰/۱). ایجاد ارتباط نسبی با حاکمان پیشین غزنه یکی از راه‌هایی بوده که سبکتگین برای کسب مشروعیت و تحکیم موقعیت خود در غزنه به کار برد. او دختر آلتگین را به زنی گرفت و دختر بلکاتگین را نیز به محمود داد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۶/۲).

در دوره پس از مرگ آلتگین، سبکتگین بیشتر در حکم مشاور و در مقام ناصح ظاهر شده است تا فرمانده کاردان و مقتدر نظامی. به گاه رفتن اسحاق به بخارا، برای کمک‌ستاندن از سامانیان با هدف اعاده حکومت، سبکتگین با او همراه بوده و شبانکاره‌ای اشاره کرده

به نظر می‌رسد منابع غزنوی درباره نقش او در مقام حاکمی مستقل و ناجی سامانیان اغراق کرده‌اند. تاریخ یمینی از روایت‌های مربوط به نقش برجسته سبکتگین در دفاع از سامانیان مملوست.

درباره نقش سبکتگین در حمایت از سامانیان دو نکته درخور تأمل وجود دارد: از یک سو سبکتگین تا پایان مرگش حاکم مستقلاً محسوب نمی‌شده و در واقع، به کمک مخدوم خود رفته است و درج لقب حاجب‌الحجاب بر روی قبرش نیز مؤید این مدعا است. از این رو گروسه به درستی مدعی شده است اگر غزنویان موفق شدند در غزنه ماندنی شوند، برای این بود که خود را مطیع و منقاد سامانیان شناختند (گروسه، ۱۳۷۹: ۲۴۸). از سوی دیگر، او تنها امیری نبوده که به نبرد با سیمجوری و فائق شتافته است. امیر سامانی چند تن از ملوک اطراف وابسته به خود را فراخواند که امیر گوزگان و امیر ابوالحارث فریغونی (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۷/۱) و امیر خلف صفاری و ترکان خلج (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۷۲ و ۳۷۳) نیز به خدمت او شتافتند. بنابراین سبکتگین تنها یکی از امرای فراخوانده شده بود و به نظر می‌رسد مهم‌ترین آنها نیز نبوده است. بیهقی اشاره کرده است در نبردی که میان نیروهای امیر سامانی و لشکر فائق و سیمجوری رخ داد، امیر گوزگان سپهسالار سپاه سامانیان بوده است (بیهقی، ۱۳۸۴: ۲۴۷/۱ و ۲۴۸) که این مسئله نشان‌دهنده اغراق‌آمیز بودن نقش اصلی و محوری است که تاریخ یمینی به سبکتگین داده است.

تاریخ‌نگاری غزنویان و دستگاه تبلیغاتی سلطان

محمود غزنوی

در جهت‌گیری تاریخ‌نگاری غزنویان، سلطان محمود نقش اصلی را داشت. او نیز مانند پدرش، با کودتا موفق شد به حکومت برسد. محمود برادرش اسماعیل را پس از هفت‌ماه حکومت (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱:

تلاش می‌کرد تا با نصیحت، مانع شراب‌خواری اسحاق شود (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۱/۲). در دوره حکومت بلکاتگین، تنها ذکر شده که سبکتگین در خدمت او بوده (جوزجانی، ۱۳۶۳: ۲۲۷/۱) و به نظر می‌رسد، در این دوره نقش چندانی در حکومت نداشته است. در دوره بوری‌تگین نقش ناصح دوباره ظاهر شده و به قول شبانکاره‌ای، هرچقدر سبکتگین به بوری‌تگین نصیحت می‌کرده شراب ننوشد، در او اثر نمی‌کرده است (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۳۳/۲).

روایت‌های بازمانده چنین القا می‌کنند که سپاهیان ترک به علت بی‌کفایتی بوری‌تگین، به سبکتگین التجا بردند که بوری را خلع کند و خود، جای او را بگیرد. بنابر نقل منابع، حتی چنین بیان شده که سبکتگین به خلع بوری بی‌میلی نشان می‌داده است. اما در واقع، سبکتگین که در این زمان موقعیت برجسته‌ای داشت، موفق شد علیه بوری کودتا کند و حکومت را به دست گیرد. داستان شراب‌خواری و بی‌کفایتی بوری و پناه‌بردن امرای ترک به سبکتگین، به احتمال برای سرپوش‌گذاشتن بر این کودتا ساخته شده است.

در منابع سلسله غزنویان و منابع بعدی که از آنها متأثرند، سبکتگین در مقام حاکمی مقتدر و ناجی سامانیان شناخته شده است. سبکتگین در امتداد گسترش قدرت و حوزه قلمرو فرمانروایان غزنه، موفق شد سرزمین‌های متصرفی خود را گسترش دهد و مناطق اطراف، همچون بستان را تصرف نماید؛ حتی به شمال هند لشکرکشی کند. او با تحکیم و بسط قدرت خود، در تحولات خراسان و ماوراءالنهر، به وزنه مهمی مبدل شد.

با شورش ابوعلی سیمجوری و فائق علیه حکومت سامانی و درخواست امیر بخارا، سبکتگین به مدد سامانیان شتافت. او در این پیکارها نقش مهمی ایفا کرد و از عوامل مهم ناکامی سیمجوری و فائق بود. اما

۲۴۵/۲۱) کنار زد و خود به تخت نشست. برای توجیه اقدام محمود که حتی در دوره پدرش نیز به کودتا متهم بود (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۴۳/۲)، در تاریخ‌نگاری غزنویان روایت‌هایی مبنی بر کفایت و درایت بیشتر او و نقش مهمش در دوره حکومت سبکتگین ساخته شد.

این روایت‌ها مدعی بودند سپاهیان ترک به حکومت محمود تمایل بیشتری داشتند؛ اما برخلاف این دعاوی، عامل اصلی تمایل سپاهیان غزنوی به محمود، بحران مالی رخ داده در دستگاه حکومت اسماعیل بود. به نقل ابن‌اثیر، خزانه اسماعیل به علت زیاده‌خواهی سپاهیان خالی شد و آنها که از اسماعیل ناامید شده بودند، به محمود روی آوردند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۴۵/۲۱).

پس از کودتای محمود، چهره اسماعیل در هاله‌ای از ابهام قرار گرفت. منابع غزنوی به اسماعیل و نقش او در دوره سبکتگین اشاره‌ای نکرده‌اند؛ حتی به دوره کوتاه حکومتش نیز چندان توجه نکرده‌اند و در واقع، همان بی‌تفاوتی که درباره حکامی همچون اسحاق و بلکاتگین و بوری‌تگین انجام شد، این بار در برخورد با یکی از افراد خاندان سبکتگین اجرا شد.

سلطان محمود به موازات اقدامات نظامی خود، برای کسب مشروعیت، دستگاه تبلیغاتی گسترده‌ای پدید آورد که مورخان، بخش مهمی از آن را تشکیل می‌دادند. او تاریخ اسلاف خود را پیرایش کرد و با دستور به نگارش تاریخ یمینی، به حذف بلکاتگین و بوری‌تگین و بزرگ‌شماری سبکتگین اقدام کرد. حذف نشدن آلپتگین و اسحاق در تاریخ یمینی تنها از آن روی بود که مخدوم سبکتگین و در مورد احترام او بودند.

دستگاه تبلیغاتی محمود دو بخش عمده شعر و تاریخ داشت. در دربار سلطان محمود، شعر رواج چشمگیری داشت و حتی به روایتی، چهار صد شاعر در دربار او بودند (میر باقری‌فرد، ۱۳۸۹: ۱۷۴). در

دربار محمود از شاعران مدیحه سرا به اندازه‌ای تقدیر می‌شد که موجب حسرت شعرای آینده بود (زرین‌کمر، ۱۳۹۴: ۱۳۸). شاعران دربار محمود شخصیتی از او بر ساختند که قهرمان جهان اسلام تلقی می‌شد. شاعرانی که برای مدح‌های خود از او صله می‌گرفتند، شخصیت قهرمانی او را در حکم درهم‌کوبنده هندوان کافر ترسیم کردند. حتی حمله به خوارزم و ری نیز صبغه مذهبی یافت و سلطان محمود آنها را برای از میان بردن قرامطه و ملا حده نشان داد. عنصری، شاعر غزنویان، در شعری حمله به خوارزم را برای درهم شکستن اسماعیلیان دانست (عنصری، ۱۳۶۳: ۷۷).

تأثیر شعر در قهرمان‌سازی از محمود به حدی بود که فروزانی معتقد است سلطان محمود خیال حمله به روم را نیز در سر می‌پروراند (فروزانی، ۱۳۹۲: ۱۲۴). نظر فروزانی بر پایه شعر شاعران دربار محمود است که تصویر سازی توأم با اغراقی از او داشتند؛ از جمله این شاعران فرخی و عنصری بودند که در اشعار متعددی (ر.ک فرخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۷۳ و ۸۴؛ عنصری، ۱۳۶۳: ۷۱)، مسئله حمله به روم را مطرح کرده‌اند. در صورتی که با توجه به بعد مسافت، بعید می‌نماید او چنین خیالی در سر پرورانده باشد. احتمال بیشتر این است که تنها قصد داشته است این مسئله را برای قهرمان‌سازی از خود، در نظر معاصران جلوه دهد؛ پس به این علت، شعرا را به سرودن چنین اشعاری تشویق کرده است.

در دستگاه تبلیغاتی محمود، تاریخ‌نگاری نیز نقش مهمی داشت. با تحریر تاریخ یمینی که عتبی به دستور محمود این کتاب را نوشت و به نقل باسورث نوعی مدیحه سرایی بود (با سورث، ۱۳۸۰: ۴۴)، شخصیت قهرمانی سلطان محمود ترسیم شد و در دوره‌های بعدی ادامه یافت؛ به طوری که مورخان دیگر دربار

غزنویان، همچون گردیزی و تاحدی بیهقی نیز آن را بسط دادند. یکی از وجوه قهرمان‌سازی از محمود، رنگ جهاد بخشیدن به پیکارهای او در هند و حتی خوارزم و ری بود. حتی خلیفه عباسی نیز از دستگاه تبلیغاتی محمود، به‌ویژه درباره هند، تأثیر پذیرفت و سرمست از پیروزی‌هایی بود که شاید خودش را نیز در آنها سهیم می‌دانست. به این علت، خلیفه در سال ۴۱۷ق/۱۰۲۷م و در بازگشت محمود از سفر جنگی به هند، منشوری برای سلطان فرستاد و او و نزدیکانش را به القابی مفتخر کرد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۱۱ تا ۴۱۴ع). باید در نظر گرفت این حمله‌ها در واقع برای کسب ثروت انجام می‌شد و با وجود دستگاه تبلیغاتی بزرگ و مؤثر محمود، در همان زمان نیز اندک مردمانی، همچون ناصر خسرو، حمله‌های محمود را به‌درستی با هدف گرفتن بردگان و اندوختن ثروت می‌دانستند (ناصر خسرو، ۱۳۳۵: ۵۴).

تاریخ یمینی تأثیر گذارترین کتاب در راستای شناساندن محمود در حکم غازی و قهرمان جهان اسلام بود. با هدف همین تصویرسازی در سراسر جهان اسلام بود که عتبی کتاب خود را به زبان عربی نگاشت و مورخان غرب قلمرو اسلامی از او تأثیر می‌پذیرفتند. در منابع غرب جهان اسلام، همچون العبر (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۴۳/۳)، تاریخ‌الاسلام (ذهبی، ۱۴۱۳ق: ۲۶۶/۲۷)، البدایه و النهایه (ابن کثیر، ۱۴۰۷ق: ۳۰/۱۲) و المنتظم (ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: ۲۱۱/۱۵ و ۲۱۳) از شخصیت سلطان محمود و حمله‌های او به هند بسیار تمجید شده است. ذهبی به این مسئله اشاره کرده که مطالب خود را از عتبی گرفته و به احتمال بسیار، بقیه آثار هم تاریخ یمینی بوده است. به این ترتیب، محمود موفق شد با دستگاه تبلیغاتی قدرتمند خود در اطراف و اکناف جهان اسلام، نام خود را در حکم قهرمانی مسلمان ماندگار کند.

اما در پس گسترش قلمرو محمود و چهره فاتحانه‌ای که از او ساخته شد، مسائل دیگری را نیز باید در نظر گرفت. مورخان غزنوی چنان نشان داده‌اند که محمود فرماندهی لایق و کارآمد بود و سپاهی قوی داشت که در هیچ جنگی مغلوب نشد. در واقع، تنها کارآیی محمود و سپاهش و انگیزه آنها برای جهاد نبود که باعث کامیابی در جنگ‌ها می‌شد؛ هرچند نباید به کلی منکر قدرت سپاه محمود شد. در فتوح محمود، او ضاع زمانی که مقارن ضعف سایر حکومت‌ها بود و سیاست‌ورزی او تأثیر عمده‌ای داشت. مقارن قدرت یافتن محمود، حکومت سامانیان به اضمحلال گرایید. این‌اثر ضمن وقایع سال ۳۸۷ق/۹۹۷م نوشته است با مرگ نوح‌بن منصور، کشور دودمان سامانی دستخوش اختلال شد و وضعی آشکار در این خاندان پدید آمد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۲۴۳). با توطئه سرداران علیه امیر سامانی، محمود به بهانه کشیدن انتقام امیر، به خراسان تاخت و زمانی که قراخانیان سامانیان را ساقط کردند، بر خراسان چیره شد. در واقع، او بدون صرف نیروی عمده‌ای موفق شد بر ایالت مهم خراسان تسلط یابد. تصرف ری نیز بدون اینکه درگیری عمده‌ای روی دهد، انجام شد. محمود تا زمانی که سیده‌خاتون زنده بود، به علت هراس هزیمت یافتن از یک زن، از لشکرکشی به ری اجتناب کرد (عنصرالمعالی، ۱۳۴۵: ۱۴۶ و ۱۴۷؛ شهبازکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۹۳/۲؛ خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۳۴/۲)؛ اما در دوره مجدالدوله، از راه دسیسه‌چینی، موفق شد بر ری دست یابد. در خوارزم نیز محمود برپایه روال فتح مناطق مذکور، با دسیسه موفق شد آن منطقه را به تصرف خود درآورد. دسیسه‌چینی سلطان محمود از آن روی نمود بیشتری دارد که هم مجدالدوله و هم خوارزم‌شاه داماد او بودند و محمود در ظاهر، برای گرفتن انتقام آنها یا سرکوب دشمنانشان به آن مناطق رفته بود. در

ماوراءالنهر نیز محمود به تنهایی به رو یارویی با علی‌تگین قراخانی مبادرت نجست و از راه اتحاد با یوسف‌قدرخان علیه او اقدام کرد. در حمله‌های پرتعداد محمود به هند نیز باید به او ضاع آن سامان توجه کرد. هند پس از قرن نخست قمری، دوره‌ای پر از آشوب و پراکندگی قدرت را تجربه کرد و در آن منطقه، حکومت واحدی تکوین نیافت (ر.ک: مرسلپور، ۱۳۹۵: ۱۵۲ و ۱۵۳). این آشوب تا زمان حمله‌های محمود امتداد یافت. پراکندگی قدرت در هند اجازه داد سلطان غزنوی آن منطقه را عرصه تاخت‌وتاز خود کند.

درواقع، این ادعا بجاست که محمود غزنوی بیشتر گسترش قدرت و قلمرو خود را مدیون سیاست‌ورزی بوده است. در حالی که تواریخ سلسله غزنوی بیشتر بر پایه قدرت نظامی غزنویان به نگارش درآمده‌اند؛ پس باید مدعی شد سپاه محمود غزنوی در هیچ جنگی با هم‌اوردی بزرگ رویارو نشده بود و تنها دستگاه تبلیغاتی غزنویان از محمود، چهره‌ای قدرتمند و فاتح ساخته است. ورود ترکمانان سلجوقی و واردکردن شکست‌های پی‌درپی به سپاه غزنویان، اندکی پس از مرگ محمود، ضعف ساختار نظامی غزنویان را عیان کرده است.

نتیجه

بر پایه آنچه بیان شد، تاریخ‌نگاری دوره غزنویان بر محور دستگاه تبلیغاتی سلطان محمود غزنوی تکوین یافت و مورخان بخش مهمی از این دستگاه بودند. در این رویکرد تاریخ‌نگاری، از یک سو با نوشته‌شدن تاریخ‌یمینی به زبان عربی، از محمود چهره‌غازی و قهرمانی در هند ترسیم شده است و منابع عربی، همچون ابن‌اثیر و ابن‌جوزی و دیگران، از قهرمان‌سازی عتبی تأثیر پذیرفته و آن را بسط داده‌اند؛ از سوی دیگر، تاریخ اسلاف محمود نیز براساس میل

نظر او تحریر شده است.

در تاریخ‌نگاری غزنویان، از پدر محمود که حکومتی کوچک و وابسته به سامانیان داشته، وجهه قهرمانی ترسیم شده که ناجی سامانیان و دافع هندوان بوده است. در راستای این تصویرسازی، حذف اسلاف او و فروکاستن تاریخ غزنویان به تاریخ آل سبکتگین ضروری می‌نمود؛ پس در تاریخ‌نگاری غزنویان، بازنمایی اقدامات آلپتگین تنها از این روی انجام شده که در پیوند با سبکتگین قرار داشته است. بنابراین در تاریخ‌نگاری غزنویان، حکام میان سبکتگین و آلپتگین حذف شده‌اند و این اقدام از این روی انجام شده که نشان‌دهنده سبکتگین، برجسته‌ترین فرمانده ترک بازمانده پس از مرگ آلپتگین در غزنه، بوده است. به احتمال، ذکر نام و حکومت بلکاتگین و بوری تگین را نافی کاردانی و لیاقت سبکتگین می‌دانسته‌اند. همچنین تاریخ به قدرت رسیدن سبکتگین با پایان یافتن حکومت آلپتگین پیوند یافته است؛ چنانکه بسیاری از مورخان متأخر، حکومت سبکتگین را پس از مرگ آلپتگین دانسته‌اند. در تاریخ بیهقی و تاریخ مجدول که از او اقتباس کرده، بخش‌های مربوط به اسلاف سبکتگین از میان رفته است؛ اما جوزجانی و شبانکاره‌ای در آثار خود از آن روایت‌ها استفاده کرده و بخشی از تاریخ این دوره را تبیین کرده‌اند.

کتابنامه

الف. کتاب فارسی و عربی

۱. ابن‌اثیر، عزالدین‌علی، (۱۳۷۱)، *الکامل فی التاریخ*، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: علمی.
۲. ابن‌جوزی، ابوالفرج، (۱۴۱۲ق)، *المنتظم فی التاریخ الملوک و الامم*، تحقیق محمدمصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۳. ابن خلدون، عبدالرحمان، (۱۳۶۳)، العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۴. ابن کثیر، (۱۴۰۷ق)، *البدایه و النهایه*، تحقیق ابوالفداء اسماعیل، بیروت: دارالفکر.
۵. استرآبادی، محمدقاسم هندوشاه، (۱۳۷۸)، *تاریخ فرشته*، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۶. باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۸۴)، *تاریخ غزنویان*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
۷. -----، (۱۳۸۰)، *تاریخ‌نگاری غزنویان*، در کتاب *تاریخ‌نگاری در ایران ترجمه و تألیف یعقوب آژند*، تهران: گستره.
۸. بیهقی، ابوالفضل، (۱۳۸۴)، *تاریخ بیهقی*، تصحیح خطیب رهبر، تهران: مهتاب.
۹. تتوی، احمد و آصف خان قزوینی، (۱۳۸۲)، *تاریخ الفی*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۰. جرفاذقانی، ابوالشرف ناصح، (۱۳۷۴)، *تاریخ یمینی*، به کوشش جعفر شعار، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۱. جوزجانی، منهای‌الدین سراج، (۱۳۶۳)، *طبقات ناصری*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
۱۲. خواندمیر، غیاث‌الدین، (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب‌السیر*، تهران: خیام.
۱۳. ذهبی، شمس‌الدین، (۱۴۱۳ق)، *تاریخ‌الاسلام*، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتاب العربی.
۱۴. رشیدالدین فضل‌الله همدانی، (۱۳۸۶)، *جامع‌التواریخ؛ تاریخ اسماعیلیان و بویهیان و غزنویان*، تصحیح محمد روشن، تهران: میراث مکتوب.
۱۵. شبانکاره‌ای، محمدبن‌علی، (۱۳۸۱)، *مجمع‌النساب*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
۱۶. طبری، محمدبن‌جریر، (۱۳۶۳)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۱۷. عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر، (۱۳۴۵)، *قابوسنامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۸. عنصری بلخی، (۱۳۶۳)، *دیوان اشعار*، تصحیح و مقدمه محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه سنایی.
۱۹. فرخی سیستانی، (۱۳۸۰)، *دیوان حکیم فرخی سیستانی*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.
۲۰. فروزانی، ابوالقاسم، (۱۳۸۷)، *غزنویان از پیدایش تا فروپاشی*، تهران: سمت.
۲۱. گردیزی، عبدالحی بن ضحاک، (۱۳۶۳)، *زین‌الخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
۲۲. گروسه، رنه، (۱۳۷۹)، *امپراطوری صحرانوردان*، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۳. *مجمل‌التواریخ و القصص*، (۱۳۱۸)، تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: چاپخانه خاور.
۲۴. مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۴)، *تاریخ گزیده*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
۲۵. میرباقری فرد، علی‌اصغر و دیگران، (۱۳۸۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، تهران: سمت.
۲۶. نا صرخسرو قبادیانی، (۱۳۳۵)، *دیوان اشعار*، تصحیح نصرالله تقوی، تهران: امیرکبیر.
۲۷. نظام‌الملک طوسی، (۱۳۸۴)، *سیاست‌نامه*، به کوشش جعفر شعار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۲۸. نرشخی، ابوبکر، (۱۳۶۳)، *تاریخ بخارا*، ترجمه قباوی تلخیص محمدبن‌زفر، تصحیح مدرس رضوی، تهران: طوس.

ب. مقاله

۲۹. حسن‌زاده، اسماعیل، (۱۳۸۸)، «بیش و روش در تاریخ‌نگاری عتبی»، فصلنامه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، ش ۳، ص ۹۲ تا ۵۹.

۳۰. خلعتبری، الهیار و مصطفی ناصری‌راد، (۱۳۸۲)، «ماهیت سیاسی حضور شاعران در دربار غزنویان»، نشریه شناخت، ش ۳۸، ص ۸۶ تا ۶۳.

۳۱. زرین‌کمر، رضا و دیگران، (۱۳۹۴)، «انحلال هویت مداح در ممدوح: مطالعه‌ای برپایه اشعار مدحی فرخی در دستگاه غزنوی»، فصلنامه زبان و ادبیات فارسی، ش ۳۸، ص ۱۵۲ تا ۱۲۹.

۳۲. سلطانیه، فروغ، (۱۳۹۳)، «بازتاب تاریخ عهد غزنوی در دیوان فرخی»، کهن‌نامه ادب پارسی، ش ۵، ص ۱ تا ۱۱۱.

۳۳. شیدا، شهرزاد و حسین کیا، (۱۳۹۰)، «سیمای محمود غزنوی از تاریخ تا ادبیات»، فصلنامه سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، ش ۱۳، ص ۳۵۶ تا ۳۳۷.

۳۴. فروزانی، ابوالقاسم، (۱۳۹۲)، «حملات به روم در تخیلات فاتحانه سلطان محمود غزنوی»، در پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۱۲، ص ۱۰۷ تا ۱۲۶.

۳۵. مرسلپور، محسن، (۱۳۹۵)، «بررسی تحلیلی حملات غزنویان به هند: از آلتگین تا سبکتگین»، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، ش ۲۹، ص ۱۴۷ تا ۱۶۳.

ج. لاتین

36. Tetley, G. E., (2009), *The Ghaznavid and Seljuq Turks*, London and New York: Routledge.